

PÁZMÁNY *1635*
— *a l a p i t v a*

Pázmány Law Working Papers

2018/6

Erdődy János

IUS NATURALE, ID EST GENTIUM?

Megjegyzések a klasszikus római jog ius naturale-felfogásához

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Pázmány Péter Catholic University Budapest

<http://www.plwp.eu>

IUS NATURALE, ID EST GENTIUM?

Megjegyzések a klasszikus római jog ius naturale-felfogásához

ERDŐDY JÁNOS
egyetemi docens (PPKE JÁK)

1. Bevezető gondolatok

Mind a római jog kutatása, mind pedig annak oktatása során gyakorta felmerülő kérdés a *ius naturale* mint normarendszer jelentése, jelentősége, tartalma, valamint mindezekből adódóan ennek a normarendszernek a klasszikusok általi hivatkozása. Talán a *natura* vizsgálata kapcsán ütközünk bele legtöbbször a *ius naturale* témakörébe is, valamint – éppen ehhez kapcsolódóan – adódik a *naturalis*, *naturaliter*, és még számtalan további derivátum példája is. Az első tekintette is nyilvánvaló, hogy *natura* és *ius naturale* között van kapcsolat: az egyik érezhetően faktikus, a másik nyilvánvalóan normatív jellegű, és az is vitán felül áll már első látásra is, hogy a *ius* lesz a döntő *differentia specifica*. A római felfogásban a *ius* alkotott is lehet, így a *ius naturale* logikusan mindannak a normatív kifejeződése lesz, amit az ember a *natura* rendjéből és szabályosságából felfogni képes.¹

Ez utóbbi állítás, tudniillik, hogy a *ius* a római felismerés szerint alkotott is lehet, érdemel még néhány szót. Hiszen az állításban szereplő „is” szócska lesz éppen az a momentum, amelyben a legjobban megragadható a *ius naturale* körül forgó vita lényege. Ha ugyanis csupán a kortárs szerzőket nézzük, bármely szemlélő számára nyilvánvaló lesz az a tény, hogy léteznek egyfelől azok a szerzők, akik azt vallják, hogy a *ius naturale* létezik; mi több, mint ilyen létező *ius* felette áll a *ius civile*, *ius gentium*, *ius praetorium* szabályainak, illetve általában minden egyéb más, ember által alkotott normának. Másként kifejezve a *ius naturale* normái minden egyéb norma számára tartalmi szempontból meghatározóak lesznek. Az ezt a nézetet valló szerzők számára vitán felül áll, hogy a fenti állításban ott szerepel az a bizonyos „is” szó. A szerzők másik csoportját azok a gondolkodók képezik, akik úgy vélik, hogy ilyen jog nincs is, ez csupán egy tantétel.² Ők a római *iust* is a szuverén parancsaként fogják fel, és ezzel a *iusszal* szemben is

¹ Ennek jó példjaként szolgálhat a XII táblás törvény szabályainak sztratifiai elemzése, amelynek köszönhetően a törvényben törzsi, szakrális és jogalkotási normák különíthetők el egymástól. Vö. ZLINSZKY János: *Állam és jog az ősi Rómában*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1996. 110–113. A jogalkotási normák, amelyek megjelenési formája a *lex* volt, az ősi Rómában az új életforma szükségletei nyomán jelentek meg; az érvényesülés biztosítéka az állami tekintély volt, amely a magisztrátusok kezdetben katonai jellegű hatalmából eredt. Az ősi római állam magánfelek magánviszonyaiba csak végszükség esetén avatkozott be; akkor, amikor a belső, társadalmi béke megóvása ezt megkívánta. Mindennek oka az volt, hogy az állami hatalomgyakorlás háttérben nem állt hosszú időre visszavezethető szokás, így csupán az önkéntes alávetés, illetve a szakrális megerősítés maradt. Utóbbi nyomaival Róma első törvényeiben többször találkozunk. A belső béke törvényi megőrzésének két jó példája a peres útra kötelezés, valamint a *parricidium* szabályozása. A témához részletesen I. Franz WIEACKER: *Römische Rechtsgeschichte*. Handbuch der Altertumswissenschaft, Abteilung 10, Rechtsgeschichte des Altertums 3,1,1. München, C. H. Beck, 1988. *passim*; ZLINSZKY i. m. 127–130.

² Ennek jó példája a nemzetközi szakirodalomban Max KASER: *Das römische Privatrecht*. Bd. 1. Handbuch der Altertumswissenschaft. München, C. H. Beck, 1971. 2. Aufl. 183., aki szerint „[e]in bloßer Schulbegriff ohne höhere systematische Bedeutung ist auch ius naturale”. A hazai szakirodalomban lényegleg egyezően MOLNÁR Imre – JAKAB Éva: *Római jog*. Szeged, 2015. 34.

főként és leginkább egy, a formális legalitás-koncepció alapján álló minimum-elvárásokat fogalmaznak meg. A magunk részéről őrizkednénk attól, hogy az egyébként csábító törekvéstől, hogy „igazságot tegyünk” a fentebb bemutatott két szerzői csoport között: a véleménykülönbséget sokkal inkább fel-, semmint megoldva jelezzük, hogy a társadalomtudományok, így a jogtudomány „puha tudomány” jellegéből adódóan kevésbé tűnik előremutatónak egy olyan törekvés, amely a kétféle nézet rangsorolását tűzné maga elé célul. A két paradigma megfér egymás mellett; a nézetkülönbség létét tudomásul kell venni.³ A fentebb tett megállapításokból feltehetően az is kitűnik, hogy a magunk részéről az elsőként bemutatott szerzői csoport véleményével értünk egyet: a *ius naturale* létének és tartalmának minden ember alkotta norma alá van vetve.

2. A *ius naturale* a remekjogászok munkáiban

Ami most már szigorúan véve a *ius naturale* megítélésének kérdését illeti: a Digesta szövegeinek elsődleges tanulmányozása alapján megállapítható az a tény, hogy a *ius naturale* normatív meghatározása leginkább Gaius, Paulus és Ulpianus szövegekben található meg.⁴ A legtöbbször hivatkozott, és a téma kapcsán talán a legtöbbet elemzett és vitatott szöveg, a Digesta elején szereplő meghatározás, amely szerint a *ius naturale* egy olyan *ius*, amelyre a *natura* tanított meg minden *animalt*.

Ulp. D. 1, 1, 1, 3 (1 inst.)

Ius naturale est, quod natura omnia animalia docuit: nam ius istud non humani generis proprium, sed omnium animalium, quae in terra, quae in mari nascuntur, avium quoque commune est. Hinc descendit maris atque feminae coniunctio, quam nos matrimonium appellamus, hinc liberorum procreatio, hinc educatio: videmus etenim cetera quoque animalia, feras etiam istius iuris peritia censer.

Ez a textus a Digesta legelején található, a *iusról* és a *iustitiáról* szóló titulusban, illetőleg kisebb változtatásokkal ugyan, mégis tartalmilag teljesen egyezően bekerült Iustinianus institúcióiba is.⁵ A szöveg kapcsán a legelső megállapítások az esetek többségében a szöveg eredetiségével összefüggésben szoktak elhangozni. Ebben a vonatkozásban leginkább Perozzi, Beseler, illetőleg Albertario érvelése⁶ hozható fel a szöveg interpolált voltával kapcsolatban, valamint Voggensperger, illetve Waldstein kiállása⁷ a szöveg tartalmi-lényegi eredetisége mellett. Az

³ Ehhez l. pl. Tony BECHER – Paul TROWLER: *Academic Tribes and Territories. Intellectual Enquiry and the Cultures of Disciplines*. Society for Research into Higher Education and Open University Press imprint. Buckingham, Open University Press, 2001. 2nd ed. 33–36.

⁴ Ezzel egyezően l. René VOGGENSPERGER: *Der Begriff des ius naturale im römischen Recht*. Basler Studien zur Rechtswissenschaft, Heft 32. Basel, Helbing & Lichtenhahn, 1952. 62.

⁵ Vö. Inst. 1, 2 pr.: *Ius naturale est quod natura omnia animalia docuit. Nam ius istud non humani generis proprium est, sed omnium animalium, quae in caelo, quae in terra, quae in mari nascuntur. Hinc descendit maris atque feminae coniugatio, quam nos matrimonium appellamus, hinc liberorum procreatio et educatio: videmus etenim cetera quoque animalia istius iuris peritia censer.* A szövegekhez és a *ius naturale* szerepéhez áttekintő jelleggel l. János ERDŐDY: *Le rôle de ius naturale dans l'antiquité et dans la formation contemporaine. Iustum Aequum Salutare*, III (2016) 104–106.

⁶ Vö. Silvio PEROZZI: *Istituzioni di diritto romano*. Roma, Athenaeum, 1928. 91., és különösen 2. sz. jegyzet; Gerhard BESELER: *Beiträge zur Kritik der römischen Rechtsquellen*. Tübingen, Mohr, 1910. 131., és 143.; Emilio ALBERTARIO: *Concetto classico e definizioni postclassiche del ius naturale*. In: Roberto REGGI (szerk.): *Studi di diritto romano*. Vol. 5. Milano, Giuffrè, 1937. 280. skk.

⁷ L. VOGGENSPERGER i. m. 64–65.; Wolfgang WALDSTEIN: *Entscheidungsgrundlagen der klassischen römischen Juristen*. In: Hildegard TEMPORINI – Wolfgang HAASE (szerk.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. II, 15. Berlin – New York, 1976. 80., illetőleg 83.

érvek és ellenérvek eme csatájában is remekül kidomborodik, hogy a két eltérő véleményt vallók tábora lényegileg elbeszél egymás mellett, eklatáns példáját adva annak a jelenségnek, amikor a lényeges és a fontos kérdések összekeverednek. Perozzi, Beseler és Albertario – illetve kisebb részben Kaser – érvelése alapján az egész *ius naturale* fogalom és koncepció *ab ovo* azért abszurd, mert egy posztklasszikus betoldásként tekintenek rá, amely ráadásul szerintük nem több, csupán egy, a görög filozófia kisebbségi véleményét közvetítő iskolapélda. Kétségtelen, hogy eme állítások megfogalmazásához és alátámasztásához elképesztő nyelvi felkészültség, a források hihetetlen mélységű ismerete szükséges, ugyanakkor a tengernyi tudás birtokában a kritikusok elrohannak amellett a tény mellett, hogy a szöveg tartalmi és szerkezeti szempontú eredetiségéhez azért nem fér kétség, mert ez a szöveg utóbb a Digestában több forráshely által is megerősítést nyer.⁸

Meglátásunk szerint a szöveg elemzése kapcsán az első lépés annak áttekintése kell, hogy legyen, hogy a vizsgált *locus* szerkezetileg miként illeszkedik a Digestában „körülötte” lévő szövegekhez, azaz mennyire koherens a szöveggörnyezet. Ulpianus a Digesta legelején található szövegében először a *ius* és a *iustitia* fogalmait mutatja be, majd a *ius* kapcsán kiindulópontja az, hogy elhatárolja egymástól a *ius publicumot* és a *ius privatumot*. Mindkettő esetében körülírja, hogy mire is vonatkoznak; a *ius privatum* kapcsán fogalmazva meg a méltán híres tételt, amely szerint „[p]rivatum *ius tripartitum est*”, vagyis a *ius privatumhoz* három *pars* tartozik.⁹ Lehetne arról vitatkozni, hogy a *tria partes* közötti viszony valójában milyen, illetőleg, hogy vajon itt a *pars* nem inkább *fons* értelemben szerepel-e.¹⁰ A magunk részéről úgy véljük, hogy az utóbbi kérdésre a válasz igen. Ezen a ponton máris szükséges annak tisztázása, hogy ez utóbbi állítással nem korrumpáljuk a forrásokat, ugyanis a *privatum ius tripartitum est* állításban a *tripartitum* kifejezés formái, ha úgy tetszik analitikus megközelítést adja annak, hogy a *ius*nak a *publicum* és *privatum* formájában felfogott *summa divisio*ja a *ius privatumon* belül milyen további *subdivisiót* tesz lehetővé. Ezt Ulpianus rögvest ki is fejt: a *ius privatum* alá tartozik a *ius civile*, a *ius gentium* és a *ius naturale*. Mindez azonban tartalmi megközelítés nélkül csak pusztá kategorizálás, amely – a Kaser által a *ius naturale* kapcsán használt fordulat, a Schulbegriff egyfajta parafrázisával élve – kétségtelenül jellegtelen Schuleinteilung lenne. A valóságban azonban – éppen a korábban felsorolt számos forráshely tanúsága alapján – azt látjuk, hogy a *privatum ius tripartitum est* tételmondat pontosan annak köszönhetően aktualizálódik, hogy mindhárom *pars*nak külön-külön is konkrét tartalmat adunk. Annál is inkább jelentős ez, hiszen amint Cicero rámutat a *res publica* értelmezése kapcsán: magának a *res publicának* a megvalósulásához az szükséges, hogy az ezt alkotó embereket *iuris consensus* fűzze össze valamely *utilitas communione* elérése érdekében.¹¹ Ehhez a cicerói gondolathoz logikai szükségszerűségként kapcsolódik Gaius Intitúcióinak kezdete.

⁸ A teljesség igénye nélkül néhány példa: Flor. D. 1, 1, 3 (1 inst.); Call. D. 1, 5, 24 (27 ad Sab.); Mod. D. 1, 7, 1 pr. (2 reg.); Paul. D. 4, 5, 7 pr. (11 ad ed.); Paul. D. 23, 2, 14, 2 (35 ad ed.); Tryph. D. 28, 2, 28, 1 (20 disp.); Call. D. 37, 4, 8, 7 (40 ad ed.); Paul. D. 38, 6, 4 (2 ad Sab.); Mod. D. 38, 10, 4, 2 (12 pand); Call. D. 50, 16, 220, 3 (2 quaest.). A szekundér irodalomból l. különösen Carlo A. MASCHI: *La concezione naturalistica del diritto e degli istituti giuridici romani*. Pubblicazioni della Università Cattolica del Sacro Cuore, Serie 2, Scienze giuridiche 53. Milano, Società Editrice "Vita e Pensiero", 1937. 163–166.; VOGGENSPERGER i. m. 64.; WALDSTEIN i. m. 85–86.

⁹ Vö. Ulp. D. 1, 1, 1, 2 (1 inst.).

¹⁰ Ehhez részben l. WALDSTEIN i. m. 83.

¹¹ Cic. re p. 1, 39: *Est igitur, inquit Africanus, res publica res populi, populus autem non omnis hominum coetus quoquo modo congregatus, sed coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatus*. Ehhez pl. l. János ERDŐDY: The Topicality of a Papal Speech. Refernces of Classical *ius naturale* in the Speech of Benedict XVI. In: Béla SZABÓ – Emese ÚJVÁRI (szerk.): *Universitas „unius rei”*. Tanulmányok a római jog és továbbélése köréből. Debrecen, Lícium Art, 2014 i. m. 126. Kifejezetten a Gaius szöveg kapcsán l. Reginaldo PIZZORNI: *Il diritto naturale dalle origini a S. Tommaso d’Aquino*. Bologna, 2000. 136.; a Gaius és a Cicero szöveg kapcsolatához l. még ERDŐDY i. m. 102.

Gai. 1, 1 (= Gai. D. 1, 1, 9 [1 inst])

„*Omnes populi, qui legibus et moribus reguntur, partim suo proprio, partim communi omnium hominum iure utuntur. [...]*”

Minden olyan *populus*, amelyet *leges* és *mores* kormányoznak, részben a saját maga, részben a minden ember számára közös jogot használja. Gaius ezzel a felütéssel vezeti be a *ius civile* és a *ius gentium* közötti finom disztinkciót, amely az Ulpianusnál megjelenő *tria partes* köréből kettőt fed le. Ez tehát az a pont, ahol tartalmat kezdenek nyerni a Cicero által megfogalmazott *iuris consensus* instrumentális elemei, másként szólva azok a hordozó „eszközök”, amelyek révén a *ius* megmutatkozik. Ennek figyelembe vétele mellett könnyebben megérthető, hogy a *privatum ius tripertitum est* formájában megfogalmazott állítás körében a *pars* tartalmi oldala a *fons*: ahhoz, hogy Róma – pontosan a Zlinszky János által megfogalmazott értelemben – jogállam legyen, a *ius* formai-strukturális értelmezésén túlmenően elengedhetetlen annak tartalmi körülhatárolása is.¹² Egy kizárólag formai megközelítéssel dolgozó rendszer olyan eredményre vezetne, amelynek értékelése körében kísértetiesen hasonló állításokat tehetnénk ahhoz, ahogyan Thomas Köves-Zulauf találóan jellemezte Georg Wissowa monumentális vallástörténeti munkáját, valamint a nevéhez köthető racionalista jogászi iskolát. Mint írja: „[...] félreismerhetetlen, hogy ennek az iránynak a követői idővel túlzásba estek, a tárgyi cél és a célhoz vezető módszer természetes viszonyát pervertálták, nem az eszköz, a források kritikai értékelése állt immár a célnak, a római vallás megismerésének szolgálatában, hanem a kritikai módszer öncélúvá vált”.¹³

A következő lépés a szöveg elemzésében annak az értelmezése, hogy az egyes szavak, kifejezések mire is utalnak. Három olyan elem van ennek a szövegnek az első mondatában, amire érdemes lehet felhívni a figyelmet: *ius*, *natura* és *animal*.

A *ius* vonatkozásában ehelyütt elegendő Kaser, Zlinszky vagy éppen Mayer-Maly *ius*-értelmezésére felhívni a figyelmet.¹⁴ A *natura* áttekintő elemzése kapcsán összefoglaló jelleggel megállapítható, hogy a latin *natura* kifejezés – hasonlóan a *rerum natura* terminus másik tagjához – összetett, több jelentéssel, ezeken belül pedig számos jelentésárnyalattal bíró fordulat. A *natura* egy, eredetileg a *nascor* igéből származó, illetőleg a **gnā*- töre visszavezethető kifejezés, egy participiumból önállósult főnév. Egyik jelentésága a születéssel, létrejövettel, az így keletkező fizikai és egyéb tulajdonságokkal áll kapcsolatban, amíg a másik jelentéságon – az előzőtől logikailag el nem különíthetően – megtaláljuk a minket körülvevő világot, annak rendjét leképező jelentéseket. Ekként láthatjuk, hogy a *natura* szó

¹² Ehhez l. pl. ZLINSZKY i. m. 24.

¹³ L. THOMAS KÖVES-ZULAUF: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*. Budapest, Télosz Kiadó, 1995. 18. Az interpolációkritika bemutatása és értékelése szempontjából alapvető jelentőségűek Kaser és Wieacker munkái; így l. különösen Max KASER: *Zur Methodologie der römischen Rechtsquellenforschung*. Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse 277, 5. Wien Graz, Verlag Böhlau, 1972. 80. skk., illetőleg 94. skk.; Franz WIEACKER: *Textkritik und Sachforschung. Positionen in der gegenwärtigen Romanistik. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, XCI (1974) 1–40. A kérdés kapcsán még említhető áttekintő jelleggel a szövegkritikai nézetekről Arthur A. SCHILLER: *Roman Law. Mechanisms of Development*. Mouton, 1978. 62–72., különösen pedig 67–70.; az interpolációs kutatómódszerről pl. Wolfgang KUNKEL – Martin Josef SCHERMAIER: *Römische Rechtsgeschichte*. Köln - Weimar - Wien, Verlag Böhlau, 2005. 14. Aufl. 218–221.; FÖLDI András – HAMZA Gábor: *A római jog története és intézményei*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2016. 21. kiad. 138–139.; BESSENYŐ András: *Római magánjog. A római magánjog az európai jogi gondolkodás történetében*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2010. 4. kiad. 109–111.; Peter STEIN: *Roman law in European history*. Cambridge, Cambridge University Press, 2001. 170.

¹⁴ L. Max KASER: *Das altrömische ius*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1949. *passim*; ZLINSZKY (1996) 30. skk.; Theo MAYER-MALY: *Juristische Reflexionen über ius I. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, CVII (2000) *passim*.

elvont módon egy objektív viszonyítási pontot jelöl, amelyhez minden létező, azaz minden *res* igazodik. Ekként igazodik hozzá a *ius* is mint mozgó, változó entitás, összhangban azzal, amit Cicero a „*De legibus*” című munkájában hangsúlyoz: „[...] *ius in natura esse positum* [...]”. Ebből eredően a *natura* a *ius* alapjává kell, hogy váljon, vagyis a jogi rend meg kell, hogy feleljen a *naturának*. A bemutatott Cicero-szövegekkel kapcsolatosan két megjegyzést kell tenni. Az egyik, hogy az elemzett szövegekből is kitűnik, hogy a *natura* szó az esetek túlnyomó többségében állandó, tartós jelleget takar, illetőleg, hogy a *natura* többnyire nem külső tulajdonságokat takar. Emellett a vizsgált szövegekből az is kitűnik, hogy a *natura* mint a jogi rend alapja univerzális jellegű: minden élőlénynél, ahol *intellegentia* fellelhető, a *naturának* való megfelelés magától értődő. Éppen azért lesz jelentős ez a mindenütt jelenlevő, tehát *communis intellegentia*, mivel ez vezet a megismeréshez, amely által lehetővé válik az erények és a bűnök, a tisztességes és tisztességtelen cselekedetek elválasztása: [*n*]am, ut *communis intellegentia nobis notas res effecit easque in animis nostris inchoavit, honesta in virtute ponuntur, in vitiis turpia*. Márpedig az erényes, helyes életre törekvés a *vera philosophia* gyakorlásának eszköze – aki ekként cselekszik, az eme törekvése által valósítja meg az Ulpianus által a *Digesta* legelejen írottakat: *iustitiam colit*, az igazságosságot műveli. Ezért hangsúlyozza Cicero, hogy az erényes, helyes élet tudása, tudománya (*bene vivendi disciplina*) révén valósulhat meg az igazi filozófia (*vera elegansque philosophia*). Ami a gondolatmenet elején megfogalmazott megismerést illeti, az már Arisztotelész olvasatában is az egyes dolgoknak az ösztönös értelmén keresztül érzékelése által megy végbe: ez az a bizonyos *communis intellegentia*, amelyet a görögök *voûç* néven emlegetnek – ama ösztönös jogérzék ez, amely kiváló szolgálatot tesz mindaddig, amíg egy kis közösség mindennapi életéről van szó csupán; ebben a körben kielégítő az egyes problémák megoldásának megalapozásához. Egy növekvő közösség, társadalom (*civitas augescens*) azonban másfajta megoldásokat igényel – itt jut jelentős szerep a már említt *vera philosophiának*, amely biztos alapokon nyugvó eszköztárat szolgáltat a *ius*ról való gondolkodásnak. Arról a *ius*ról való gondolkodásnak az alapjául szolgál, amely *ius* maga is a *natura* keretein belül értelmezhető csupán.

A *natura* fogalma kapcsán azt is érdemes figyelembe venni, hogy amikor a *natura* szó valaminek a létezésére utal, akkor ez nem pusztán létezését ír le; a kifejezés használata valamihez viszonyított: megfigyelhető egy tendencia az ide vonatkozó primér szövegekben, hogy a *natura* ilyenkor *nomen*, *suspicio*, *opinio*, *forma* kontrapozíciójaként jelenjen meg, illetve olyan igékkel, igenevekkel társítva, mint *videri* vagy *imitari*. Ennek köszönhetően gyakran fordul elő a *natura* olyanként, mint ami a valóságot akként írja le, mint ahogy az önmagában van, amíg a mérleg másik serpenyőjében ennek a valóságnak a módosult, esetleg deformálódott változata áll, illetve nem ritkán az emberi szubjektum által erről a valóságról alkotott esetlegesen téves kép. Érdekes még az *animal* kifejezés, amelyben az *animus*, illetve az *anima* szavak rejlenek benne: így tehát kétségtelen, hogy élőlényeket érthetünk alatta, méghozzá akként, mint – meglátásunk szerint – lélekkel bíró (élő)lények. Bizonyos, hogy kicsit más értelmet, más „íz” ad ennek a kifejezésnek az, ha Seneca korábban már részben elemzett szövegének (Sen. Ep. ad Luc. 6, 58, 8–15) egy másik passzusával is egybevetjük.

Sen. Ep. ad Luc. 6, 58, 10

Sed quaedam animam habent nec sunt animalia. Placet enim satis et arbustis animam inesse. Itaque et vivere illa et mori dicimus. Ergo animantia superiorem tenebunt locum, quia et animalia in hac forma sunt et sata. Sed quaedam anima carent, ut saxa.

Ebben a levélben a filozófus – mint azt már láthattuk – a *quod est* (τὸ ὄν) kérdéskörével foglalkozik, amelyben a bennefoglalt *genus* állhatott egyfelől olyan egyedekből, *quae anima habent*, illetve olyanok, [*quae*] *anima carent*.¹⁵

A következő logikus lépés annak vizsgálata, hogy mit jelent a *ius naturale* Ulpianus általi ilyen koncepciója, amelyet egyébként ilyen kifejezett – és tegyük hozzá: ennyire absztrakt – módon egyetlen más jogásznál sem találunk meg.¹⁶ A rendszerezést vizsgáló első lépés alapján az volt a következtetésünk, hogy a *ius naturale* – a *ius civile* és *gentium* mellett – része és forrása a *ius privatum*nak. A második lépésben, ahol a definíció szemantikai értelmezését végeztük el, kitűnt az, hogy ennek a *ius*nak minden élőlény, minden lélekkel bíró lény alávetett, amíg a *ius civile* és *gentium* – ezt Gaius nyomán jól tudjuk – csupán a *leges* és *mores* kormányozta közösségek joga. Vagyis mindebből jól látszik a hierarchia is a *ius* eme három része, forrása között – elegendő az alávetett alanyi kört halmazokként elképzelnünk ahhoz, hogy megértsük: a *ius naturale* szabályait sem a *ius civile*, sem a *ius gentium* nem ronthatja le. Ennek köszönhetően tehát a *ius naturale* nem csupán része, nem pusztán forrása a *ius*nak, pontosabban a *ius privatum*nak, hanem egyszersmind meghatározó tényezője a jog tartalmának is.¹⁷ Vagyis Ulpianus ezzel a hármas felosztással nem egyszerűen beemeli a *ius naturalét* a római *iuris prudentia* berkeiben azáltal, hogy elméleti-konceptcionális megalapozását adja a forgalomnak, hanem deklarálja a *ius naturale* kiemelt pozícióját is.¹⁸

Ami most már a *ius naturale* belső tartalmát illeti, az ulpianusi fogalom körében Voggensperger azt hangsúlyozza, hogy a híres jogtudós a *ius* három rétegét vagy körét azok eltérő érvényesülési hatóköre alapján különbözteti meg egymástól: a *ius naturale* minden élőlényre, a *ius gentium* a népekre, a *ius civile* pedig az államokra érvényes.¹⁹ Ekként meglátása szerint a *ius naturale* Ulpianus számára egy olyan normarendszer, amely az ember állati természetéből származik, és a állati, lényegében ösztönjellegű cselekvésekben mutatkozik meg, amelyekre a szöveg több példával is szolgál (férfi és női egyesülése, utódnemzés, utódnvelés). Mihelyt azonban tüzetesebben egybevetjük a Voggensperger által képviselt nézetet és a primér forrásszövegeket, láthatjuk, hogy ugyan a szerző a *ius* három rétegének személyi hatókörét igyekszik leírni, azonban ez meglehetősen pontatlan formában valósul meg. Mindez abból ered, hogy az alapul szolgáló Ulpianus és Gaius szövegeket interpretálja pontatlanul: a szövegek nem teljesen azt állítják, amit a szerző a vonatkozó *locus*okból kiolvast. Ha az eredeti szövegeket nézzük, a *ius naturale* kapcsán Ulpianusnál egészen biztosan nem az állatokkal közös természet kap hangsúlyt: csak annyi kerül kifejtésre, hogy itt egy olyan normarendszerről van szó, amely minden *animal*ra érvényes. Vagyis ebben a vonatkozásban is érdekes lehet az *animal*, illetőleg az *anima*, *animus* kifejezések kapcsolata. A *ius gentium* Voggensperger szerint²⁰ minden népnél egyaránt érvényesül („allen Völkern gemeinsame[s] Recht” – kiegészítés tőlem: E. J.), ám ha jobban megnézzük a Gaius-szöveget, azonnal kitűnik, hogy minden, *leges* és *mores* által kormányzott népnél (*omnes populi qui legibus et moribus reguntur*) érvényesül ez a normarendszer.²¹ Hasonlóképpen, a *ius civile* is ugyanezeknél a népeknél érvényesül, vagyis a

¹⁵L. még FRIVALDSZKY János: *Természetjog – eszmetörténet*. Budapest, Szent István Társulat, 2001. 45–46.

¹⁶Egyezően I. VOGGENSPERGER i. m. 65.

¹⁷Hasonló gondolatmenettel Arisztotelész is szolgál a Nikomakhoszi etikában; Arist. Eth. Nic. 1134b „τοῦ δὲ πολιτικοῦ δικαίου τὸ μὲν φυσικὸν ἐστὶ τὸ δὲ νομικόν, φυσικὸν μὲν τὸ πανταχοῦ τὴν αὐτὴν ἔχον δύναμιν, καὶ οὐ τῷ δοκεῖν ἢ μή, [...]”. Ehhez l. még Felix SENN: *De la distinction du ius naturale et du ius gentium*. In: Felix SENN (szerk.): *De la justice et du droit*. Paris, Sirey, 1927. 59; VOGGENSPERGER i. m. 71–72; ERDŐDY i. m. 105–106.

¹⁸Egyezően I. egyezően I. VOGGENSPERGER i. m. 65.

¹⁹Vö. VOGGENSPERGER i. m. 65–66.

²⁰VOGGENSPERGER i. m. 66.

²¹Megjegyzendő, hogy Senn munkájában akként értelmezi a *ius gentium*hoz fűzött fogalmi megközelítés, hogy tehát ez a társadalmi, nemzeti formát öltött emberi közösségekre érvényes – amely híven tükrözi az 1920-as

kettő közötti különbséget nem alanyi alapon kell keresni, az eltérés másban rejlik. Nevezetesen abban, hogy amíg a *ius gentium* a *naturalis ratio*ból ered, addig a *ius civile* emberi alkotás eredménye, vagyis forrása az ember.²²

Az embereknek az állatokkal közös természetére utalva tehát Voggensperger azt hangsúlyozza, hogy a férfi és nő együttélése, az utódnemzés, utódnevelés, és az ehhez hasonló ösztönszerű tevékenységek az emberekre éppúgy jellemzőek, mint az állatokra. Az ember viszont – mivel cselekvéseiben jobbra az értelem vezérli – a jog szférájába emeli ezeket a tevékenységeket; ekként lesz ezekből *matrimonium*, *educatio*. Meglátása szerint itt egy olyan, kiterjesztett értelmű természeti törvényről van szó, amelynek minden élőlény alávetett – tekintet nélkül értelemmel bíró, avagy értelem nélküli voltára.²³

Ulpianus egyébként maga tesz különbséget ember és állat között a *ius* szempontjából, amikor azt mondja, hogy *non enim potest animal iniuria fecisse*, elejét véve ezáltal egy olyan értelmezésnek, amely szerint ember és állat jogi szempontból azonosan lenne kezelendő.²⁴ Indokként pedig azt hozza fel, hogy az utóbbiak híján vannak az értelemnek (*sensu caret*). Érdekes, hogy gyakran előforduló hivatkozás, hogy a *naturalis ratio* természetes értelmet jelent, mégis Ulpianus itt azt állítja, hogy az *animal sensu*, nem pedig *ratione caret*.²⁵ Úgy tűnik tehát, hogy Ulpianus kétféle *ius naturalé*t ismer el. Ennek a nyilvánvalóan konfúz helyzetnek a gyökerét Cicero munkásságában kell keresni, aki is több helyen összemosza az ebbe a körbe tartozó fogalmakat.²⁶ A *ius naturale* kapcsán felmerülő értelmezési problémák egy része éppen abból ered, hogy a klasszikus jogászok konkrét problémák irányából közelítettek a *ius naturalé*hoz mint normarendszerhez, Cicero pedig – mint „der große Popularisator der stoischen Philosophie” – egy ideálképet kíván megteremteni: a mindenkor igazságos egységes normájaként akarja a természetjogi gondolkodást megalapozni; ennek markáns jele, hogy nála válik először transzcendens jellegűvé a *ius naturale*.²⁷

évek Meinungsklima-ját, összességében azonban – főként anakronisztikus fogalomhasználata miatt – teljességgel elfogadhatatlan megközelítés. Vö. SENN i. m. 58.

²² A *naturalis ratio* elemzése kapcsán Voggensperger nagyon találó megfogalmazással él, amikor akként jellemzi a *naturalis ratio*t, mint „die innere Logik der Dinge”. Vö. VOGGENSPERGER i. m. 104.

²³ L. VOGGENSPERGER i. m. 66. Ehhez hasonlóan, és újfent megállapítható módon a korszellemet tökéletesen tükrözve SENN i. m. 65–69.

²⁴ Vö. Ulp. D. 9, 1, 1, 3 (18 ad ed.): *Ait praetor „pauperiem fecisse”. pauperies est damnum sine iniuria facientis datum: nec enim potest animal iniuria fecisse, quod sensu caret*. L. még SENN i. m. 72; VOGGENSPERGER i. m. 68.

²⁵ A *sensu* igéből származó *sensus* főnév Forcellini szerint „*facultas animi, qua per corpus objecta sensilla percipit*”, azaz ebben az értelemben a görög αἰσθησις fogalmával azonos. (Ehhez l. az 5. sz. jegyzetben hivatkozott munkákat.) A szó „sajátlagos” jelentései és al-jentései erre a koncepcióra épülnek fel, amíg az átvitt értelmű jelentések kiindulási pontjaként az a meghatározás merül fel, amely szerint „*[g]eneratim sumitur pro ipsa mente, ratione aut usu rationis*”, amelynek példájaként pontosan a kérdéses Ulpianus-hely szerepel. Vö. Egidio FORCELLINI – Jacopo FACCIOLATI: *Totius Latinitatis lexicon*. Schneebergae, Schumann, 1945. s. v. „*sensus*”.

²⁶ Vö. Cic. de fin. 3, 67: *Et quo modo hominum inter homines iuris esse vincula putant, sic homini nihil iuris esse cum bestiis*. Cic. de re p. 3, 18: *At nec inconstantiam virtus recipit, nec varietatem natura patitur, legesque poena, non iustitia nostra comprobantur; nihil habet igitur naturale ius; ex quo illud efficitur, ne iustos quidem esse natura*. Cic. de off. 3, 23: „*Neque vero hoc solum natura, id est iure gentium, sed etiam legibus populorum, quibus in singulis civitatibus res publica continetur, eodem modo constitutum est, ut non liceat sui commodi causa nocere alteri [...]*”. Főként ez utóbbi, a „*ius naturale, id est ius gentium*” fordulat nagyon zavaró, amely a primér forrásokban több helyen előfordul, a szekundér irodalom pedig – érthető módon – láthatólag nem tud mit kezdeni a fogalmak ilyen egyesítésével.

²⁷ Vö. VOGGENSPERGER i. m. 74., valamint 77–78. Ennek jó példája lehet Cic. de inv. 2, 161: *Naturae ius est, quod non opinio genuit, sed quaedam in natura vis insevit, ut religionem, pietatem, gratiam, vindicationem, observantiam, veritatem*. Hasonlóképpen Cic. de off. 3, 27: *Atque etiam, si hoc natura praescribit, ut homo homini, quicumque sit, ob eam ipsam causam, quod is homo sit, consultum velit, necesse est secundum eandem naturam omnium utilitatem esse communem. Quod si ita est, una continemur omnes et eadem lege naturae, idque ipsum si ita est, certe violare alterum naturae lege prohibemur. Verum autem primum; verum igitur*

Milyen következtetések vonhatók le most már a *ius naturalé*val kapcsolatos fenti áttekintésből? Az elsődleges megállapítás az lehet, hogy Ulpianus *ius naturale* fogalma teljességgel jogi jellegű fogalom: a természettel fennálló kapcsolatát, nevezetesen az emberre vonatkozó, természetből adódó követelményeket beemeli a *ius* terrénumába. Az embert és az állatokat egyaránt meghatározó, folytonosan érvényesülő, jobbra fiziológiai-biológiai szükségszerűségek az emberi közösségekben, magában a társadalomban is megjelenő és érvényesülő, a természetből eredő adottságok. A szemlélődő-gondolkodó ember tapasztalata, hogy a társadalmak mint emberi közösségek valamilyen formában reagálnak eme adottságok szükségszerű érvényesülési igényére: társadalmi szintre emelik ezek érvényesülését. Amennyiben a kérdéses közösséget *leges* és *mores* irányítják, úgy a gaiusi hármastársnak megfelelően a *ius gentium*, illetőleg a *ius civile* szintjére kerül a *ius naturale*. Úgy is mondhatnánk, hogy a *ius naturale* a *ius gentium*ba vagy a *ius civile*ben oltottan él tovább: ezek tartalmát is meghatározza. Szemben a Voggensperger által írottakkal azonban, aki szerint a *ius gentium* esetében egy általános, íratlan, míg a *ius civile* esetében írott pozitív jogról lenne szó, úgy gondoljuk, hogy ebben a vonatkozásban a döntően a *naturalis ratio* alapján nyílik mód a különbségtételre.²⁸ Bár Voggensperger érvelése forrásszerű ugyan, mégis kissé leegyszerűsítőnek hat csak ebben ragadni meg a *ius civile* és *gentium* különbségét. Mindazonáltal hangsúlyozni kell, hogy Voggensperger ismeri fel nagyon helyesen Ulpianus jelentőségét: ő emeli be a természetjogi gondolkodást a *ius* keretei közé, éppen úgy, ahogy Cicero a maga idejében a sztoikus filozófia gondolati fonálát, fogalom- és eszköztárát meghonosította²⁹ Rómában. Saját tankönyvének elején Ulpianus feltehetően rögzíteni akarta saját jogfelfogásának³⁰ fontosabb pontjait, amely ebből adódóan elvontabb jellegű lett, mint a többi klasszikus jogász *ius naturale*-megközelítése. Tartalmilag összehasonlítva azonban mindezeket a klasszikus nézeteket az látszik, hogy a *ius naturale* tartalmi magja a klasszikus jogászok gondolkodásában azonos.

3. Egy gyakori hivatkozás: *ius gentium*, *id est naturale*

A jelen írás címében felvetett, nem forrásszerű utalás szükségessé teszi még egy kérdés említését. Ha nem is a primér szövegekben, de a kortárs kollégáktól több alkalommal lehet hallani olyan hivatkozásokat, hogy a klasszikusok lényegében egyenlőségjelet tettek a *ius gentium* és *naturale* fogalmi közé. Minthogy a Digestában nem találni erre vonatkozó kifejezett utalást, a magunk részéről legalább annyira nem értjük ezt a felvetést, mint azt, amely szerint a *ius naturale* fogalma eleinte *aequitas* értelemben került használatra.³¹

extremum. A két szöveg abból a szempontból is hasznos, hogy összevetésükből látható D'Ors ama állításának az alátámasztása, amely szerint Cicero a *ius* és *lex* fogalmait is összemosta, ami a jelenkori gondolkodók számára szintén nagyon nehezen kezelhető. Részletesen I. Álvaro D'ORS: *Parerga histórica*. Pamplona, EUNSA, 1997. 116–117.

²⁸ L. „Natturechtliches ist seinem Wesen nach ungeschriebenes Recht, allgemeines Recht und liegt daher sowohl dem *ius gentium* wie dem *ius civile* als dem geschriebenen positiven Recht zugrunde”. VOGGENSPERGER i. m. 84. Forrásszerűen I. Ulp. D. 1, 1, 6, 1 (1 inst.): *Hoc igitur ius nostrum constat aut ex scripto aut sine scripto, ut apud Graecos: τῶν νόμων οἱ μὲν ἔγγραφοί, οἱ δὲ ἄγραφοί*.

²⁹ Vö. VOGGENSPERGER i. m. 77.

³⁰ Egyezően I. VOGGENSPERGER i. m. 83.

³¹ L. FÖLDI – HAMZA i. m. 40–41. Ha ehhez kapcsolódóan az obligát szöveghelyet hivatkozunk is Paulustól, amely szerint „[i]us pluribus modis dicitur: uno modo, cum id quod semper aequum ac bonum est ius dicitur, ut est ius naturale [...]” (vö. Paul. D. 1, 1, 11 [14 ad Sab.]), akkor is túlzónak tűnhet ez az állítás. Annyi bizonyos, hogy Paulus ekként értelmezte a *ius naturalét*, és nagy biztonsággal állítható, hogy Sabinus is hasonlóan vélekedett erről a kérdéstől, de azt állítani, hogy a rómaiak általában így gondolták volna, meglátásunk szerint legalábbis merész. Annál is inkább, mert az állítás arra vonatkozik, hogy a *ius naturale aequum est*. Logikailag abszurd azt állítani, hogy a *ius naturalét* egyenlőnek gondolták volna az *aequitas* fogalmával. Jó kérdés lehet, hogy ha

Annyi bizonyos, hogy *ius naturale* és a *ius gentium* egymással való azonosítása a Digestában egyáltalán nem található meg – legalábbis az Intratext alapján nem. A iustinianusi institúciókban szerepel egy szöveg a tulajdon-*traditio* kapcsán, amelyben a „*iure gentium, id est iure naturali*” fordulat található meg, amelyben tehát egyenlőségjel kerül a *ius gentium* és a *ius naturale* fogalmi közé.

Inst. 2, 1, 15

Per traditionem quoque iure naturali res nobis adquiruntur: nihil enim tam conveniens est naturali aequitati, quam voluntatem domini, volentis rem suam in alium transferre, ratam haberi. et ideo cuiuscumque generis sit corporalis res, tradi potest et a domino tradita alienatur. itaque stipendiaria quoque et tributaria praedia eodem modo alienantur. vocantur autem stipendiaria et tributaria praedia quae in provinciis sunt, inter quae nec non Italica praedia ex nostra constitutione nulla differentia est. Sed si quidem ex causa donationis aut dotis aut qualibet alia ex causa tradantur, sine dubio transferentur: venditae vero et traditae non aliter emptori adquiruntur, quam si is venditori pretium solverit vel alio modo ei satisfecerit, veluti expromissore aut pignore dato. quod cavetur quidem etiam lege duodecim tabularum: tamen recte dicitur et iure gentium, id est iure naturali, id effici.

A jelen kérdésfelvetés szempontjából ennek a szövegnek annyi a hozadéka, hogy kitűnik belőle, hogy a *traditio* kapcsán kezdetben azt állítja a szöveg szerzője, hogy *ius naturale* alapján kerülnek hozzánk a dolgok, és csak később, mintegy mellékesen utal rá, hogy ez egybeesik a *ius naturaléval*. Ahhoz képest mármint, hogy hány alkalommal hallani nemzetközi fórumokon is a „*ius naturale, id est gentium*” szírihangjait, meglepő tapasztalat, hogy mindössze egyetlen árva forráshely hozható fel, amelyben előfordul erre az „egyenlőségre”, vagy „azonosságra” utalás. Ráadásul ez a szöveg sem a Digestában található, hanem Iustinianus tankönyvében. Ismeretes ugyan, hogy a Digesta szövegei is nem egyszer módosított szövegek a klasszikus szerzők textusaihoz képest, viszont az institúciókban található töredékeket felfogásunk szerint nagyon másként kell kezelni, mint a Digesta szövegeit. Hiszen utóbbi egy gyűjtemény, a régi tudás megőrzésének céljával, amely a jog egységesítése irányába mutat persze. Az institúciók pedig oktatási célú munka, elsősorban a jövőt célozva, de szintén a jogegységesítés távlati célját szolgáló. Ebből adódóan erősen kérdéses, hogy a *ius naturale, id est gentium*, avagy *ius gentium, id est naturale* állítása mennyire tekinthető a klasszikus felfogás tükröképének. Azzal együtt, hogy egy ilyen nézet nem feltétlenül elvetendő, a rendelkezésre álló szövegek mégis inkább arra engednek következtetni, hogy a fentebb megfogalmazott állítások inkább Iustinianus korára jellemzőek. Márpedig a iustinianusi vívmányok kétségtelenül fontosak ugyan, azonban másodlagosak abban az esetben, ha egy vizsgálódás homlokterében az áll, hogy miként tekintettek a klasszikus jogászok a jogra; másként megfogalmazva, mi volt a „római jog” a klasszikus jogászok számára. Ezzel párhuzamosan, vagy emellett éppúgy adekvát az a törekvés, amely Iustinianusnak és korának jogról alkotott felfogását igyekszik feltárni, mégis árnyalatnyi különbség adódik a kétféle megközelítés között.

Mindezek alapján úgy véljük, hogy összességében őrizkednünk kellene attól, hogy a *ius naturale* és a *ius gentium* közé egyenlőségjelet tegyünk – legalábbis abban az értelemben mindenképp, hogy „a római jogászok”, vagy „a klasszikus jogászok” azonosként fogták volna fel a két kategóriát. Amikor ezzel az azonosítással kapcsolatosan fogalmazunk meg állításokat, akkor ezeket a megállapításokat mindenképpen célszerű szűkíteni, akként még hozzá, hogy minden esetben jelezzük, hogy az azonosként való kezelés egyetlen, Iustinianus institúcióiban található szövegben fordul elő.

tényleg azonos volt a kettő, akkor az ősi jog formatakarékosságától lassan szabaduló rómaiak miért használtak volna két kifejezést ugyanarra?

4. Következtetések

A jelen írás keretében kitűzött cél, hogy kísérletet tegyen a *ius naturalé*nak a klasszikus jogászok felfogásában elfoglalt helyének feltárására. Amikor el akarjuk helyezni a *ius naturalé*t a *ius* „rendszerében”, akkor az látszik, hogy az *ulpianusi summa diviso* a *ius publicum* és *privatum* egymástól való elválasztása; a *ius naturale* pedig, a *ius civilé*vel és a *ius gentium*mal egyetemben a *ius privatum* körén belül értelmezhető.

A *ius naturale* meghatározását adó forrásszöveg alapján a *ius naturale* a *naturából* ered, és minden *animalra* kiterjed. A *ius naturale* szempontjából bizonyos fokú előrelépést jelent a *ius*, a *natura* és az *animal* kifejezések etimológiájának vázlatos feltárása. A *ius gentium*mal való ekvivalencia kérdése kapcsán megállapítást nyert, hogy ekvivalenciát mindössze egyetlen, Iustinianus intései között található szöveg állít, amely alapján meglátásunk szerint csak kellő óvatosság mellett állítható a két normarendszer egybevetésének.

A kutatás továbbfejlesztésének egyik iránya lehet a *ius gentium* hasonló módszerrel történő elemzése. Ebben a körben elengedhetetlenül szükséges lesz a *naturalis ratio* jelentésének önálló értelmezése, valamint a *naturához* való viszonyának tisztázása.